

Verbeelding – geweten – geweld

H. D. van Hoogstraten

Inleiding

Het was om zo te zeggen een terugkeer naar ‘die goede oude tijd’, de voorbereidingsperiode voor deze dag. Weken van herlezing en analyse van de vele teksten die Bert ter Schegget aan het papier toevertrouwde. Bert verscheen in mijn dromen en viel me op andere manieren aangenaam lastig met zijn diepzinnige humor, zijn superieure belezenheid en zijn zachtmoedige blik.

Ik heb het voorrecht gekend – om niet van genade te spreken – om 25 jaar lid te zijn van de ‘Ter Schegget club’, een studiegezelschap van collega’s die zo’n acht keer per jaar bij de leden thuis vergaderde. Wij noemden dat de ‘exegeseclub’ waarin veel van wat later in boekvorm verscheen al vast steekproefsgewijs gepresenteerd en bediscussieerd werd.

Het is met groot genoegen dat ik enkele thema’s hier presenteer, opnieuw doordacht tegen de achtergrond van mijn in 2007 verschenen boek *Versteende religie*.

Ik vat mijn verhaal samen in 5 punten die als syllabus werden uitgedeeld en die ik hier opnieuw afdruk, nu met uitleg en commentaar.

I Religie – religiekritiek – intolerantie → vraagstelling:

“Wij signaleren een groeiende rol van religie in het maatschappelijk debat tegenover de tendens religie juist uit het publieke domein te weren. Hoe kunnen wij in het spoor van Ter Schegget in dat krachtenveld opereren?”

Historisch: mèt de *gastarbeiders* kwam als ongenode gast *religie* op visite. Wat te doen met visite die niet meer weg gaat? *Links*: tolereren, *rechts*: weg ermee. De ‘als links bekend staande theoloog Van Hoogstraten’ wil correctie op een aantal punten.

In één van de wervende teksten-vooraf werd deze belofte gedaan: “Hans Dirk van Hoogstraten spreekt o.a. over de sterke tendens in de media om rechts als islamkritisch en links als islamvriendelijk te kwalificeren. Hij acht dit een vertekend beeld. Als geestverwant van Ter Schegget zwengelt hij het debat aan over deze hoogst relevante kwestie”. Nader uitgewerkt en in context geplaatst, kan gezegd worden dat de werkzaamheid neer komt op het volgende. *Ter Schegget* legt in zijn theologie het accent op kerk en wereld. Hij vervoegt zich bij Marx en Christus als hij spreekt over de armen en geringen. Hij onderkent de kracht van de analyse en van het visioen – en de wisselwerking tussen beide. Zijn gemeentetheologie heeft sterk Messiaanse trekken, als zachtmoedigheid, tolerantie, vertrouwen en verlangen, met een accent op de hoop.

De tekst-vooraf gaat als volgt verder: “*Van Hoogstraten* analyseert en bespreekt het thema tegen de achtergrond van zijn boek *Versteende religie*. Dit boek gaat over brandende identiteitsvragen in onze door de markteconomie gedomineerde samenleving. Religieuze en culturele verschillen en botsingen zijn indicatoren van een zieke samenleving die ten prooi gevallen is aan de heersende globaliseringsepidemie, veroorzaakt door high-tech en easy-money verhoudingen. Wie vraagt naar de identiteit van de ander vraagt per definitie ook naar die van zichzelf. Daarbij moet je, volgens Van Hoogstraten, versteende vormen van religie op het spoor zien te komen in het verharde

krachtenveld. Hierbij valt op dat religie en geloof niet meer kunnen worden gescheiden, religie een tweede stem in het gebeuren heeft en bij identiteitsvragen, hoe verborgen ook, religie altijd in het geding is.” Enerzijds wordt met deze aankondiging een links uitgangspunt genoemd: dat van de historisch-materialistische analyse. Anderzijds wordt gesproken over religie (en/als ideologie) die altijd aanwezig is en die – in neutrale zin – ten volle *erkend* moet worden als onlosmakelijk onderdeel van de (maatschappelijke) positie.

Dit is geenszins een specifiek links standpunt. De indeling links/rechts kan in dit opzicht zelfs heilloos werken. Van groter belang is de onderkenning van de enorme invloed van jodenhaat, fundamentalisme en verzet tegen vrijheid en verlichting. Als bij voorbeeld de Palestijnen als slachtoffers van de Israëliëse expansiedrift worden aangemerkt zonder aandacht voor genoemde elementen, dan is er sprake van een gevaarlijk blind partijgangerschap (Dries van Agt, Gerta Duisenberg). Hiermee heb ik het partijgangerschap der armen zoals dat bij Ter Schegget functioneert eveneens geproblematiseerd.

II Vlak voor zijn dood reageerde Ter Schegget op 9/11. Moslims die leven in het westerse spanningsveld democratie – kapitalisme willen toch geen theocratische staat? Verdelling rijk/arm wekt terroristische agressie. “Alleen in een andere wereld dan we nu nog vorm hebben gegeven kan aan deze agressie een einde worden gemaakt.” Motivatie religieus, maar de reële leefverhoudingen gaan voor. *Versteende religie (VR): religie als 2de stem. Dit is een anti-metafysica statement met consequenties voor geloof en religie.*

Als consequentie van deze lokalisering van religie in het brede domein van de verbeelding, heb ik het onderscheid tussen geloof en religie in mijn *Versteende religie* laten vervallen, meteen al op de eerste bladzijde. Dit onderscheid gaat mijns inziens te veel uit van geloof in de ware openbaring versus religie van hen die nog op dwaalwegen verkeren. Ik pleit ervoor om te onderscheiden tussen levende en versteende religie. Er is geen metafysische garantie van waar of vals. Dan immers zou religie toch de eerste viool spelen – quod non.

Mijn nadruk op religie als tweede stem bij de reële verhoudingen waarin wij leven hangt samen met de vraag van Bonhoeffer naar een religieuze interpretatie van bijbelse en theologische begrippen. Hij bedoelt daarmee dat religie ten onrechte een eerste plaats krijgt in het leven. Immers, wij leven in een wereld die religieloos kan worden genoemd. We leven in een seculiere tijd, waarin de *laïcité* heerst (*Versteende religie*, 31).

Hierbij moet ik nu eerst aandacht geven aan de term *versteende religie*. Als wij er vanuit gaan dat religie de werkelijkheid begeleidt als een tweede stem, dan is het de vraag of ze verdwenen is uit een gesecculariseerde samenleving. De strekking van het boek *Versteende religie* is, dat religie wel degelijk blijft werken, ook al is ze nauwelijks herkenbaar. Bezieet men de sociaal contract theorieën van Thomas Hobbes en John Locke bij voorbeeld, dan blijkt de moderne samenlevingsstructuur met zijn vertegenwoordigende democratie gebouwd te zijn op bijbelse fundamenten. Of liever: de bijbel werd er steeds bijgehaald om de politieke en economische verhoudingen acceptabel te maken. Waar de natuur de plaats van God ging innemen gebeurde

hetzelfde. Men denke aan Rousseau, een denker met wie Bert ter Schegget zich veel bezig hield. Er waren vele denkers, zoals Karl Marx en Max Weber, die de religie een plaats gaven in de totstandkoming van de hedendaagse economische verhoudingen, waar juist door de religieuze bevestiging, geen wrikken meer aan lijkt.

Maar laten we ons niet vergissen. Ook in positieve zin van emancipatie-tot-autonomie heeft religie een zekere invloed. De rechten van de mens zijn gestolde rechtvaardigheid en de individuele vrijheid is een direct gevolg van de vrijheid die de gelovige mens naar zijn verbeelding ontving door de genade.

III Verbeelding als verzamelplaats en strijdterrein van reële verhoudingen (2). Beeldverbod betekent: *Als je het beeld maar niet voor de werkelijkheid houdt* (Kellendonk). **Speel-ruimte in hoofd en hart: dialectiek ratio – emoties, persoonlijke en gezamenlijk. Toevoegen, weglaten, veranderen, spelen-met-God. Zo emancipatie uit dwangbeelden. Gevaarlijke bezetting (vs. Kellendonk): hemelgeloof, eschaton zonder voorbehoud, anti-lees-houding: je niet verplaatsen in andermans verbeelding (VR 98).**

Het beeldverbod strekt zich in de islamcultuur vaak uit tot het lezen van romans waardoor maar verwarring wordt opgeroepen. Het heilige Woord van de koran dreigt erdoor aan gezag te verliezen. Iets soortgelijks beschrijft Franca Treur voor het christendom in haar boek *Dorsvloer vol confetti* (2009), dat zich afspeelt in een milieu van zwaar gereformeerde boeren op Walcheren. De in punt III genoemde passage in *Versteende religie* luidt als volgt:

“Blijf beelden als beelden zien, niet als laatste werkelijkheid waarvoor je buigt. Beroep je niet op een vastliggend patroon. Laat je niet meeslepen door ervaringen van dingen die je zijn aangedaan, hoe vreselijk ook. Ga niet door de knieën, verlaag je niet tot het niveau van je beulen, je kwelgeesten met hun metafysica van het jaar nul.

Zo kunnen Joden soms spelen met het beeldverbod. ‘Ja’, zei mijn gesprekspartner, ‘in de islam doen ze het anders. Ik heb sterk de indruk dat er ook of juist niet *in de taal* mag worden afgebeeld. Dat betekent een fatale uitbreiding van het beeldverbod.’ We kregen het over effecten van *gedeelde taalhandelingen*: autonomie en democratie bevorderend. Als het lezen wordt tegengegaan en als zo het beeldverbod tot een verbod op vrije communicatie wordt, dan is het omgekeerde bereikt van wat oorspronkelijk met een dergelijk verbod is bedoeld. Dan ontbreekt het gezamenlijke forum van het boek, dat de mogelijkheid biedt om het leed dat is ervaren te verwerken.

Maar er is meer, zo stelden we vast. Psychologisch ongezonde processen krijgen een kans als er weinig gelezen wordt als voeding van het voortgaande gesprek. In culturen van *eer* worden de krenkingen opgepot, ze blijven doorzeuren als een kloppende ontsteking. Zij vormen een stoornis die het gewone omgaan met elkaar verstoort, die dubbele agenda’s veroorzaakt. Men kan elkaar niet meer vertrouwen. Het komt tot hevige uitbarstingen van geweld. Het lijken wel ongeleide projectielen, die uitbarstingen, maar het geweld wordt weldegelijk geleid. Dit geweld, deze terreur, wordt geleid door onverwerkt, cumulatief opgehoopt leed. Er was geen *verbeelding* die door beelden van vertellingen, verhalen werd opgewekt. Wel zijn er goed opgeleide leiderstypen, die zorgen voor mobilisatie.”

Frans Kellendonk vatte het tweede gebod in de jaren tachtig op als een vraag:

“Hoe moeten we omgaan met het onbekende? Voor joden was de onbekende God, ik zal haar de werkelijkheid noemen.” Hij schreef over het gebod als “een geesteshouding die besef heeft van het verschil tussen beeld en werkelijkheid, tussen mythe en mysterie’ en noemde dat ‘oprecht veinzen”.¹ “We doen net alsof we weten waar we het over hebben, maar we vergeten geen moment dat we maar doen alsof”. In Kellendonks optiek moet elk venster op de wereld af en toe beslaan zodat het venster zelf zichtbaar wordt. Het is naast het verbeelden ook de taak van de beeldenmaker om de beperking van de verbeelding te laten zien, om afgoderij te voorkomen.

Geloof en religie bevinden zich in het domein van de menselijke verbeelding. Deze stelling heb ik breed uitgewerkt in mijn boek *Versteende religie*. Bepaalde ontologische waarheidsclaims worden erdoor afgesneden, terwijl existentiële vraagstukken er op het scherp van de snede kunnen worden uitgevochten.

De verbeelding is helaas een ondergewaardeerd terrein in de theologie. Toch is theologie niets anders dan verbeelding. Het is het gebied waar de mens ten volle mens is, waar rede en emotie samenkomen, waar creativiteit gevoed kan worden. Waar de mens zelf kan kiezen waardoor hij zich wil laten beïnvloeden. Verbeelding is een goed alternatief voor de metafysische waarheidsclaims waar de theologie vol van zit – alsof er een reële werkelijkheid zou zijn naast die welke wij zintuiglijk en gevoelsmatig kunnen ervaren en rationeel kunnen doordenken.

Hier vinden veranderingsprocessen plaats die diepgaande invloed hebben op de organisatie van het psychische en het maatschappelijke huishouden. De verbeelding moet wel gevoed worden, intellectueel en narratief. Een intelligente verbeelding is heel wat prettiger en gezonder dan een domme. Het gaat er in de concurrentie van de religies om of de mensen dom en angstig worden gehouden, of dat ze de kans krijgen om zich te ontplooiën, hun eigen verbeelding tot uitdrukking te brengen, in gesprek met anderen, in een debat dat jouw eigen voorstelling van zaken beïnvloedt.

Dat de verbeelding aan de macht moet komen is bekend. Bij Ter Schegget is hij hier en daar al aan de macht. Ik licht uit zijn werk twee beeldrijke passages ter illustratie. Bij het eerste citaat lijkt het of je kijkt naar een videoclip. Sprekend over Ernst Bloch zegt de schrijver:

“Het is de *materie*, die als een andere Maria, zwanger gaat van de goddelijke mensenzoon. [...] Theologisch: de Messias is ook het geheime principe van de wereldgeschiedenis; Hij komt niet alleen met de wolken des hemels en vaart neder, maar hij springt ook te voorschijn uit de aarde en bestijgt de troon: het is immers de Opgestane die neerdaalt en het is de Neergedaalde die opstaat.”²

Hermeneutisch gezien kunnen dergelijke opmerkingen alleen hout snijden binnen het kader van verbeelding, als expressie van archetypische beelden, als metaforen.

Ter Schegget pleit zelf voor meer verbeelding, maar dan betreft het het marxisme dat zich door gebrek aan fantasie de kaas van het brood liet eten door de Nazi’s:

“Dit kon gebeuren omdat de linkervleugel de kleinburgers, de boeren en de handwerkers voor reaktionair hield, terwijl zij niet inzag dat in hun achterwaarts gericht verlangen een flink stuk antikapitalisme stak. Wie deze dialectiek ziet, gaat zich afvragen hoe zulke ‘regressieve’ verlangens op de toekomst kunnen worden gericht. Dan moet er veel meer fantasie in het marxisme worden gebracht. Als voorbeeld diene het begrip Heimat. [...]”

¹ Frans Kellendonk, *Idolen. Over het tweede gebod*, in: *Het complete werk*, Amsterdam 1998, 850

² *Theologie en ideologie*, Baarn 1981, 94v.

Die Heimat, dat thuis ligt niet achter ons, maar vóór ons – en wij zoeken het als nog steeds vaderlandloze gezellen.”³

Chales Taylor wijst er op dat het vrijmaken van de verbeelding een onderdeel was van een breed emancipatieproces dat in de Verlichting plaats vond. Hierin speelden ook de rechten en de gevoelens van de individu een rol. Denkers als Schiller, Schelling, Hegel en Goethe benadrukten het belang van betekenisgeving vanuit de eigen innerlijke natuur van de mens. De expressie hiervan werd als creatieve verbeelding geduid.⁴ Op die manier kan volgens Taylor het gevaar van een fundamentalistisch chiliasme worden bestreden. Interessant is de bezwering van een chiliastische revolutie door de combinatie van gebed, geweten, ethiek en *Gods* revolutie als een constante in het werk van Ter Schegget.

Om er achter te komen of hier nu ook sprake is van beredeneerde verbeelding, of toch meer van geloof aan gene zijde van de menselijke mogelijkheden (zoals rede en verbeelding) nu meer over het kernwoord *geweten*.

IV Geweten volgens Ter Schegget: medeweten met God. Wel voorbehoud, gebed, maar toch vreemd godsbeeld. Het w(W)oord werkt niet zo los van versteende religie – het moet eerst naar het voorgeborchte van de verbeelding: uitwisseling identiteitvragen. Wie vraagt naar de identiteit van de ander, vraagt per definitie ook naar die van zichzelf. Beeldruimte maken in ‘een zieke samenleving die ten prooi gevallen is aan de heersende globaliseringepidemie, veroorzaakt door hightech en easy-money verhoudingen’ → ethiek.

De definitie van *geweten* volgens *Van Dale*:

“Innerlijk besef van goed en kwaad, de gezamenlijke al of niet bewuste voorstellingen en begrippen, waarnaar de mens de zedelijke waarde van eigen handelen beoordeelt, het bewustzijn van plicht, in zoverre het zich zelfs tegenover natuurlijke wensen en begeerten stelt.”

Het geweten betekent naar de Griekse (*syneidèsis*) en Latijnse (*conscientia*) oorsprong ‘bij of met zichzelf weten’. Ter Schegget werkt dit gegeven als volgt uit. Het geweten is te definiëren als een innerlijk gesprek van de mens met zichzelf, waarin hij als het goed is tot een slotsom komt: dit moet ik doen en dat moet ik laten, of: dit heb ik goed en dat verkeerd gedaan. “Het geweten als zelfgesprek betekent dat de mens zich stelt onder een laatste, beslissende, bindende en vrij en verantwoordelijk makende waarheid. [...] Het geweten moet hem steeds opnieuw gegeven worden: ‘conscientia non est data sed danda’.”⁵

Het geweten hangt volgens Ter Schegget nauw samen met het gebed. Noem het zelfonderzoek, in contact met God, en in die zin *medeweten met God*. Maar wel onder eschatologisch voorbehoud. Uitgangspunt is God als de Instantie die weet van gerechtigheid en barmhartigheid en die dat meedeelt – openbaart – aan hen die met Hem leven. Het geweten richt zich op de toekomst van recht en vrede.

‘Met God mee weten’ is afhankelijk van menselijke verbeelding, zou ik concluderen. Maar *is* dat bij Ter Schegget ook zo? Nu komen we tot de kern van de zaak.

³ *idem*, 199

⁴ Chales Taylor, *Sources of the Self*, Cambridge 1989, 376-381

⁵ *Een hart onder de riem*, Baarn 2001, 225

Bij die combinatie van gebed en ethiek ging Ter Schegget uit van een duidelijk godsbeeld en van een geloof in een God – waarvan men dus al een beeld had, zeg ik erbij – die aan de verbeelding de juiste inhoud en contouren geeft. De goddelijke orde – in spe – wordt op de menselijke orde – in re – gelegd. Immers: het rijk van God komt en zal het rijk dat heerst verdrijven. Daaraan levert de uit gebed handelende gelovige nu reeds zijn bijdrage. Zo is het gebed het hart van de ethiek. Die ethiek is in eerste instantie de zorg voor de naaste, het er-zijn-voor anderen (Bonhoeffer, nogal eens door Ter Schegget geciteerd). Om het met de titel van zijn dissertatie te zeggen: met *een beroep op de stad der toekomst*, neemt het gewetensvolle ethische subject het op voor de misdeelden, de vertrapten, de verworpenen der aarde.

Maar hoe stelde hij zich deze categorieën voor? Waardoor werd de noodzakelijke verbeelding van het handelende subject gevoed? Ter Schegget maakte het zich niet gemakkelijk. Hij wees vaak op de noodzaak van een goede analyse en daarbij gebruikte hij het werk van Marx. Analyses van de economische ('hightech en easy-money') verhoudingen dienen als achtergrond voor een politiek die verandering brengt in onderdrukkende structuren en verhoudingen. De motivering hiertoe wordt door de messiaanse gemeente aangedragen. Geloof in deze God van de verandering-ten-goede staat tegenover de goden van de instandhouding van een orde die de onrechtvaardige verhoudingen bestendigt.

Een ethiek die tegen deze goden op kan, is afhankelijk van het geweten, het 'medeweten met God'. Wie is deze God? Dat kun je alleen weten door geloof in de openbaring. Lees bij voorbeeld *Het lied van de mensenzoon*,⁶ en je weet hoe deze God zich openbaart, wie Hij is. Hij is anders dan andere goden en alleen het geloof in deze God staat gerant voor een goed geweten en voor een *zachtmoedige revolutie*. Die revolutie is nodig omdat het wezen, de ethiek en de toekomstverwachting van de gemeente, de door deze God aangesprokenen,⁷ gericht is op andere verhoudingen. Binnen de gevestigde orde immers worden talloze mensen vertrap en genegeerd. Deze verworpenen der aarde dienen tot hun recht te komen, dat is: Gods gerechtigheid.

Hier dient zich een probleem aan. De westerse landen worden momenteel geconfronteerd met misdeelden die in grote getale onder moslims te vinden zijn. De islam wordt nog altijd veelvuldig gebruikt om onrechtvaardige verhoudingen in stand te houden. Wie dat ontkent, wil de wreedheid niet zien waarmee onderdrukkers de religie toepassen om hun wil door te drijven en hun positie veilig te stellen.

Er is sprake van een heel ander godsbeeld dan Ter Schegget gebruikte, inclusief de morele attitude die daar bij hoort. Is het zachtaardige mens- en godsbeeld waarvan Ter Schegget in verband met het geweten spreekt misschien wat te eenzijdig, om niet van 'paternalistisch' te spreken? Het is goed om hier nog eens te onderstrepen dat het gaat om verbeelding, en dat men het eigen beeld niet voor de werkelijkheid dient te houden – dit is immers de betekenis van het tweede gebod. Pas dan is er ook ruimte voor een heilig spel dat niet gespeeld kan worden als de waarheid reeds vast staat. Dat 'medeweten met God' wordt een twijfelachtige uitdrukking. Er zit een vreemde zekerheid achter, dat het

⁶ Ondertitel: *Studie over de Christuspsalm in Filippenzen 2:6-11*, Wereldvenster 1975

⁷ In een persoonlijke brief schreef Ter Schegget mij n.a.v. mijn artikel *Het subject-probleem in de 'linkse' theologie. Marx en Ter Schegget vergelijkenderwijs gezien* in: A. van de Beek e.a., red., *De zucht naar vrijheid. Ter Schegget doordacht*, Baarn 1992, 73-87: "Natuurlijk is messiaanse gemeente een kritisch begrip: zij is ook waar wij het niet verwachten, zij kan er ook zijn waar geen christelijke gemeente is."

geweten door de waarheid wordt gevoed en dat het anders niet functioneert. Ook het geweten lijkt mij een deel van de verbeelding. Die kan alleen gezond functioneren als de oude godsbeelden te niet worden gedaan. Ik wil dit nog verduidelijken aan de hand van het thema *geweld*. Een verwaarloosd kind in de theologie van Ter Schegget?

V Geweld is eigen aan religie (algemeen) en geloof (bijzonder). Cultuur na geweld (Girard), cultuur nooit zonder geweld (Achterhuis). Gewelddadige verbeelding wordt gevoed door religie. Schrijvers in islamsfeer getuigen hiervan: Wafa Sultan, *A God who hates*, over gekwetsten en verworpenen der aarde. Onderdrukking hangt samen met gevangen verbeelding. David Aaronovitch, *Voodoo Histories*, laat zien hoe ‘protocollair’ bij moslimkinderen de jodenhaat met er met geweld ingepompt wordt (Palestijnen).

Freud zei het al en René Girard werkte het in extenso uit: cultuur ontstaat na, als reactie op, een gewelddadig treffen. Religie is er een onscheidbaar onderdeel van.⁸ Op zijn beurt pakte Hans Achterhuis deze thematiek in veel van zijn werken op, laatstelijk in zijn boek *Met alle geweld*,⁹ waarin hij een weinig verheffend beeld van geweld laat zien, met veel aandacht voor genocide en religieus gesanctioneerd geweld.

Onlangs kwam ik de categorie *Verworpenen en uitgebuitenen* tegen op een onverwachte plek. Ik las het boek *A God who hates* van de hand van de Syrisch-Amerikaanse psychiater Wafa Sultan.¹⁰ Ik moet er bij zeggen, dat ik enige weerstand moest overwinnen om dit boek ter hand te nemen. De reden: op de achterkant staat o.a. een aanbeveling van Geert Wilders. Ik besloot dat ik dit boek *juist* moest lezen, omdat getuigenissen als dat van Sultan niet geclaimd mogen worden door deze charismatische populist.

Sultan beschrijft het oneindige leed van de geknechte vrouwen en kinderen in het land waar zij geboren en getogen is en in islamitische sfeer in het algemeen. Zij heeft het boek opgedragen aan

“De nagedachtenis van mijn geliefde nicht Mayyada die haar leven beëindigde door zelfmoord te plegen om te ontsnappen aan de hel van het huwelijk dat haar was opgelegd onder de islamitische sharia wetgeving. [...] Moge haar verhaal allen bemoedigen die gebukt gaan onder tirannie – speciaal vrouwen – om zich te laten informeren over de toestand waarin ze verkeren, en te volharden, zonder vrees en intimidatie. [...] Moge het verhaal van Mayyada en dat van vele anderen wier verhalen nooit verteld zijn, je de moed geven je stem te verheffen tegen de onrechtvaardige en immorele behandeling van vrouwen in de moslimwereld.”

Als ergens iemand aan het woord is die opkomt voor de vertrapten en geminachten, dan hier. Ik noem Sultan hier om te laten zien voor welke problemen religie en religiekritiek komen te staan als ze zich werkelijk aan het lijden willen verbinden. En

⁸ R. Girard, *La violence et le sacré*, Paris 1972, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris 1978, *Le bouc émissaire*, Paris 1982.

⁹ Ondertitel *Een filosofische zoektocht*, Rotterdam 2008

¹⁰ Ondertitel: *The Courageous Woman Who Inflamed the Muslim World Speaks Out Against the Evils of Islam*, New York 2009

dat in dubbele zin: “Na de terroristische aanslag van 11/9 vroegen Amerikanen zich af: ‘Waarom haten ze ons?’ Mijn antwoord luidt: ‘Omdat moslims hun vrouwen haten, en elke groep die zijn vrouwen haat kan van niemand anders houden.’” (7)

Hier is al een heel praktische reden gegeven waarom er van een groeiende rol van religie sprake is in het maatschappelijk debat. Hier is er nog een: “Moslims werden de gijzelaars van hun eigen doctrines die hen hulpeloos maakte. Het gevoel van hulpeloosheid, op zijn beurt, maakte hen allen des te afhankelijker van dit onderricht.” (179)

Boven de bespreking van het boek in NRC Handelsblad van een maand geleden staat: “Wafa Sultan: beschavingen botsen niet, ze concurreren”. Dat is een interessante observatie die betrekking heeft op leefstijlen, inclusief hun religieuze achtergrond. De hier genoemde concurrentiepositie bestaat vooral uit de mate van beïnvloeding van mens en samenleving.

Het gaat hier niet over een religie die mensen aan de onderkant van de westerse samenleving in zijn greep heeft. Hun verbeelding, het beeld dat ze van zichzelf hebben in den vreemde is bezet door de religie van thuis, van de *Heimat* die nooit meer terug komt. Daarom breng ik die wonderlijke Wafa Sultan ter sprake. Wat hebben wij met zo’n Syrisch-Amerikaanse psychiater te maken? Alles, want de verbeelding van thuis komt mee naar het gastland dat geen gastland meer is. Het hele boek is in feite één lange beschrijving van de bezetting en daardoor verlamming van de verbeelding in samenlevingen die door is islam worden beheerst. Het gaat om de religie als tweede stem – zeg ik dan meteen – in samenlevingen waar de denkpolitie het voor het zeggen heeft in opdracht van de macht.

Om te laten zien hoe dat werkt beschrijf ik nog enkele van de vele items die Sultan noemt. Om duidelijk te maken hoe religie en angst samengaan, begint zij haar boek begint met angst voor de *ogre*, een wezen dat alleen in de *verbeelding* bestaat en een enorme invloed uitoefent. Niemand mag het wezen benaderen. Het mag z’n macht niet kwijtraken. De mensen worden erdoor ontkracht. Zij spreken hun mening niet uit. Als hun mening wordt gevraagd zeggen ze geen ‘ja’ of ‘nee’, maar ‘inshallah’ (het is God die wil). De verantwoordelijkheid wordt dus bij een andere instantie gelegd. De schepper heeft verordeneerd dat de vrouw niet gelijkwaardig is aan de man, dat de buit als zegen kan worden beschouwd, dat nog altijd, zoals in de dagen van Mohammed, de een z’n dood de ander z’n brood is. Daarom ook kunnen grote slachtingen plaats vinden onder ongelovigen, joden voorop. Dat zijn alle mensen die uit een andere verbeelding leven dan de reeds ingevulde door Allah en zijn profeet Mohammed.

Veel van deze gegevens komen voort uit de hadith (meervoud ahadith) islamitische overleveringen over het leven van Mohammed, die voor het overgrote deel der moslims evenwaardig aan de koran worden gezien. De sharia vloeit voort uit koran en hadith. Je kunt hiervan niet loskomen omdat er geen vrije interpretatie van deze teksten bestaat – dat is nu juist het wezen van het heilige karakter ervan. Of, zoals de auteur concludeert, mensen kunnen hun problemen niet oplossen door dezelfde ideeën te gebruiken welke die ideeën in de eerste plaats veroorzaakten.

We hebben hier te maken met slachtoffers van bezette verbeelding. Hoe sterk zo een ‘bezette verbeelding’ kan werken, al dan niet in de islamitische sfeer, werd onlangs weer eens glashelder en goed onderbouwd naar voren gebracht door David Aaronovitch

in zijn boek *Voodoo Histories*.¹¹ Hij maakt op wetenschappelijke wijze een einde aan allerhande samenzweringstheorieën. Belangrijk is dat hij het samenzweringsdenken als zodanig analyseert en verklaart, en ertegen waarschuwt natuurlijk. Wie bij voorbeeld denkt dat zoiets belegens als de Protocollen van de Wijzen van Zion al lang vergeten is, wordt ontuchtend door citaten uit het *Convenant* van Hamas dat handelt over de onzichtbare hand van de Joden die overal te bespeuren zou zijn. Er is geen oorlog, zo staat er te lezen, die uitbrak zonder dat hun vingerafdrukken er op zaten. Ja, de joodse plannen zijn al beschreven in de Protocollen van de Wijzen van Zion en hun huidige gedrag is het beste bewijs van wat daar in staat. Aan het begin van de 21ste eeuw kan een Palestijns kind in de klas in Gaza heel goed dingen horen die 140 jaar geleden door een Parijse advocaat over Napoleon III geschreven zijn, drie decennia later vervalst werden door een Russische spion, en werden gebruikt als excuus voor raciale massamoord in Duitsland.¹² Ook beschrijft hij mooi hoe de Iraanse staatstelevisie de Protocollen vaak aanhaalt als een gezaghebbende bron over Joodse zaken. De zender IRINN bracht in 2008 een programma over de waarheid van de Protocollen, om vervolgens verder te gaan: "Er zijn vandaag de dag veel aanwijzingen dat de onzichtbare handen van het wereldzionisme betrokken waren bij de terreuraanvallen van 11/9" - als excuus voor Irak en Afghanistan.

Terug naar Ter Schegget. In het laatste hoofdstuk van zijn laatste boek, *Een hart onder de riem*,¹³ behandelt hij drie 'sceptici die het geweten hebben gekritiseerd en gerelativeerd, ja die het onbruikbaar terzijde hebben gesteld': Marx, Nietzsche en Freud. Over Nietzsche

"Hij laat zien hoe gewelddadig en dwangmatig het proces is waarin het geweten in de loop der tijden tot stand is gebracht. Aan het geweten wordt met geweld een inhoud opgedrongen, maar op een zo geraffineerde en verfijnde wijze dat deze vervolgens volledig wordt verinnerlijkt en iets vanzelfsprekends krijgt. Wat de ethici gedaan hebben is nooit meer dan de heersende moraal met rationele middelen verdedigen. Daarom stelt Nietzsche een nieuwe, insnijdender vraag: hoe komt eigenlijk het geweten tot stand, wat is de genealogie (wordingsgeschiedenis) van de moraal? Het is het ressentiment van de slaaf dat volgens hem een goed deel van onze idealen heeft vorm gegeven. De zwakheid wordt tot verdienste omgeploegd, de onderworpenheid tot deemoed, de onmacht om zich te wreken tot goedheid."

Elders in het boek lezen we, in verband met 'het toekeren van de andere wang': "Juist de arme is geroepen om de vicieuze cirkel van het geweld, de neerwaartse spiraal van het doden, te doorbreken. Als hij dat niet doet, keert al het geweld zich juist tegen hem en komt het allemaal op zijn eigen hoofd terecht. Jezus, als partijganger der geringen, heeft hem die weg gewezen, niet alleen met woorden, maar ook met zijn levensdaad. Zo weerloos heeft Jezus geleefd: hij heeft alles op zich doen aanlopen, is trouw gebleven aan de schare, heeft haar niet verloochend, maar heeft voor ze geleden en is gestorven aan de schandpaal: het is de enige, begaanbare weg, ook al lijkt hij soms onbegaanbaar."

¹¹ Ondertitel: *The Role of the Conspiracy Theory in Shaping Modern History*, Penguin 2009

¹² Hierboven wordt daarom in punt V gezegd "hoe 'protocollair' bij moslimkinderen de jodenhaat met er met geweld ingepompt wordt (Palestijnen)".

¹³ Ondertitel: *Over de Bergrede*, Baarn 2001, citaten resp. 223 en 74

Zoals we bij de bespreking van *het geweten* al zagen, gaat Ter Schegget op een heel gelovige manier om met de rol van God in de gewetensvorming. Hier zien we iets soortgelijks gebeuren met *geweld*. Jezus' weg is de weg van de mens in zijn innigst engagement met God en wereld. Religie en geloof gelden hier als eerste stem en hierdoor wordt het overal altijd aanwezige menselijke geweld in naam van de zachtmoedige God ontkend of op z'n minst verdrongen. Daarvoor is religie, lijkt mij, niet bedoeld.

Er zijn ook andere godsbeelden dan de God die hier steeds naar voren komt. Of beter: er zijn heel andere wegen naar gerechtigheid die weldegelijk met geweld te maken hebben. Daartoe citeer ik uit mijn boek *Versteende religie*,¹⁴ waar onmiddellijk weer de betekenis van *verbeelding* aan de orde komt, dat een relativerend spreken mogelijk maakt dat paradoxaal genoeg daardoor juist een diepe ernst krijgt, de ernst van een spel op leven en dood:

“Mensen buiten het verbond werden, als ze zich als vijanden opstelden, ongenadig van de kaart geveegd, inclusief en collectief. Ook dat was ‘spelen met God’. Het spel neemt voor ons gruwelijke vormen aan. Je ziet hier dat het werkelijk om menselijke, dat wil zeggen cultuurgebonden, verbeelding gaat. [...] Het bijbelse godsbeeld kan keihard zijn. Soms wordt de Eeuwige/Ene geschetst als een opvliegende *killer*, dan weer als een liefdevolle *lover*. De bijbel is, kortom, echte literatuur: niets menselijks blijft ons bespaard in deze teksten. De menselijke verbeelding voedend, verlichten ze daden, tot eer en tot schande. Zij lichten bij wanneer duisternis die daden aan het oog dreigt te onttrekken.

Het valt op dat in al die verhalen van verschrikkingen en oordelen, van ontmaskering en genoegdoening, de angst niet leidt tot een beeld van een God die als een veiligheidsbeambte door een rijke particulier wordt ingehuurd. Ook wordt temidden van deze zo menselijke beelden nooit een dwingend beeld van God als totalitair heerser opgedrongen. Nooit komen mensen in een positie van totale afhankelijkheid terecht die zich uit in een geforceerde, niet beargumenteerde overgave.

In Israël betekent gerichtheid op de Eeuwige/Ene een vragende levenshouding die mensen bindt. Met behulp van verhalen over God vraagt men zich af wat het beste is om te doen. Soms vindt men samen antwoorden, maar altijd voorlopig. In de verhalen over de wrekende God schreeuwt Israël één, lang na-echoënd *NEE* tegen mensen met almachtneigingen, tegen religieus geïnaugureerde dictators. Daarna volgt stilte, ruimte, om het *JA* van bevrijding en ontferming te kunnen horen. Zo kennen we weer de Ene/Eeuwige, die even weg was. De tweede stem in het gebeuren blijkt er ook, juist in de stilte te zijn.”¹⁵

Nog een citaat dat het vorige aanvult:

“Dit is nu precies het verschil met dat joodse *spelen met God*. In de oudtestamentische geschriften wordt een wreed of onrechtvaardig ‘vrij spel’ onmiddellijk gekwalificeerd als vloek: wie zo handelt, is niet een zegen voor zijn omgeving maar een vloek. De religie speelt hierbij een angstwekkende melodie. Het is als met filmmuziek die in belangrijke mate bijdraagt tot de spanning. Al die verhalen over een wrekende of jaloerse God betekenen niets anders dan evenzovele veroordelingen van gedrag vanuit het perspectief van eenheid en eeuwigheid. Verbrokken van wat één gemeenschap zou moeten zijn en bespottelijke eeuwigheidsclaims door onvolgroeide mensen worden hier op de korrel genomen. Op de korrel van eenheid en eeuwigheid, gepersonifieerd als de Ene/Eeuwige.

¹⁴ Citaten *VR* resp. 106 en 193

¹⁵ In *VR* wordt in noot 36 bij deze tekst verwezen naar 1 Koningen 18 en 19

[...] van oorsprong religieuze verworvenheden moeten bevrijd worden uit hun verstarring die een valse eenheid en eeuwigheid suggereert. Daarvoor heb je het volle daglicht nodig. Versteende resten die de menselijkheid niet dienen, kunnen zo aan het licht worden gebracht.”

Mijn conclusie luidt dat Ter Schegget het thema geweld toch geweld aandoet door het niet diepgaand te thematiseren. Daardoor kan er geen vruchtbare vergelijking plaatsvinden tussen de verschillende vormen van geweld in westerse en oosterse samenlevingen die gedekt en gekritiseerd worden door een krachtig geluid van buiten: de tweede stem van de religie. Een dialoog is dan al helemaal ondenkbaar. Zelfs een dialoog tussen westerse cultuurdragers die allen diepgaand door het christendom zijn beïnvloed is dan lastig.¹⁶ Pas als men bereid is te reflecteren over religie als verbeelding die – als tweede stem bij de dagelijkse gebeurtenissen en posities – allerlei vormen kan aannemen, is een gedachtewisseling mogelijk. Men denke bij die vormen aan een breed gebied, variërend van wetten tot gebouwen, van ethiek tot techniek, van politiek tot economie, *inclusief de ingebouwde gewelddadige elementen*.

Uitgangspunt zal een gezond wantrouwen moeten zijn. Naar onszelf – daarbij heeft Ter Schegget ons zeer geholpen door zijn onvermoeid hameren op de noodzaak van menselijke revolutie als Gods revolutie. Mits opgevat als tweede stem, als werking der verbeelding, kan dit ‘religieuze wantrouwen’ een geducht wapen worden in de strijd tegen de gewelddadige islamitische revolutie in naam van Allah. Met argumenten die ontleend zijn aan een letterlijke – m.i. magische – werking van Gods Woord worden de tegenstellingen en daarmee het geweld, alleen maar verscherpt.

Nogmaals: hoe kunnen wij in het spoor van Ter Schegget in dat krachtenveld opereren? Wij zullen moeten komen tot wat wel een interpretatiegemeenschap wordt genoemd. Het gezamenlijk als autochtonen en allochtonen interpreteren en benoemen van de verhoudingen waarin mensen hier leven, inclusief mensenrechten en andere religieuze resten. Gezamenlijk: na het wat al te gelovige subject bij Ter Schegget op de korrel genomen te hebben, stel ik voor nu de islamjongeren als voorbeeld te nemen. We horen allerwegen dat ze hier grotendeels gesecculariseerd zijn, op kleine jihad-achtige groepjes na. Maar kunnen zij nadenken over hun traditie, in vergelijking met die in ‘het land van aankomst’ – of hebben ze een in ‘het land van herkomst’ reeds geprogrammeerd anti-standpunt ingenomen, dat uiteindelijk weer tot geweld zal leiden? Er is veel voor nodig om van een afstand naar je eigen versteende religie te kunnen kijken. In een communicatiegemeenschap die echt wil interpreteren is veel mogelijk.¹⁷

¹⁶ Verrassend over deze thematiek: Dirk De Schutter, *Sporen van geloof*, Kampen 2010

¹⁷ Jürgen Habermas, bekend om zijn beschrijvingen van dit soort gemeenschappen, presenteerde onlangs een keuze uit zijn recente werk over deze mogelijkheden in het Nederlands, in de bundel *Geloof en weten*, Amsterdam 2009